

JAN ROKITA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa

Uwagi ikonograficzne na temat medalu z 1683 roku upamiętniającego zwycięstwo wiedeńskie autorstwa nieznanego medaliera

Stan badań

Na temat medalu upamiętniającego zwycięstwo wiedeńskie autorstwa nieznanego medaliera z 1683 roku powstało do dziś bardzo niewiele specjalistycznych publikacji. Wśród polskojęzycznych pozycji zawierających podstawowe dane o rocznicowym medalu wymienić należy zwłaszcza katalogi wystawowe: *Chwała i sława Jana III w sztuce i literaturze. Katalog wystawy jubileuszowej z okazji trzechsetlecia odsieczy wiedeńskiej* oraz *Odsiecz Wiedeńska. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy*¹.

Ze względu na przyjętą metodę pracy naukowej, zakładającą szukanie związków i zależności pomiędzy przedstawieniem na awersie czy rewersie medalu a podobizną graficzną lub malarską, szczególnie przydatne okazywały się również monografie oraz artykuły naukowe. O ikonografii Jana III Sobieskiego i jego najbliższej rodziny pisali m.in. Aleksander Czołowski w artykule pt. *Ikonografia wojenna Jana III*, Janina Ruszczycówna w artykule pt. *Ikonografia Jana III Sobieskiego. Wybrane zagadnienia*, Magdalena Górską w artykule *Medalierski wizerunek Jana III Sobieskiego* czy w końcu Hanna Widacka, autorka najpełniejszego jak dotąd opracowania dotyczącego grafiki

---

¹ *Chwała i sława Jana III w sztuce i literaturze. Katalog wystawy jubileuszowej z okazji trzechsetlecia odsieczy wiedeńskiej*, red. W. Fijałkowski, J. Mieleśko, Warszawa 1983, s. 217–218, kat. nr 196; *Odsiecz wiedeńska. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy*, red. A. Franaszek, K. Kuczman, Kraków 1990, t. I, s. 251, kat. nr 415.

portretowej Jana III Sobieskiego, pt. *Lew Lechistanu. Jan III Sobieski w grafice*².

W artykule posłużono się analizą ikonograficzno-ikonologiczną polegającą na prezentacji materiału głównego, a więc konkretnego numizmatu poświęconego w całości bądź jedynie częściowo polskiemu monarsze, a następnie omówieniu materiałów pomocniczych wybranych dzieł numizmatyki, grafiki czy malarstwa wykazujących podobieństwo do zasadniczego przedmiotu niniejszych rozważań³. Wzmiankowany rodzaj analizy umożliwia zachowanie właściwej chronologii oraz podziału na dziedziny sztuki, a przede wszystkim rzetelną ocenę programu artystycznego konkretnego zabytku z epoki.

Wstęp

Wkrótce po zwycięstwie wiedeńskim głównym celem zabiegów podejmowanych przez dwór saksoński stało się przedstawienie w odpowiednim świetle wydarzeń z 12 września 1683 roku ze szczególnym uwzględnieniem roli Jana Jerzego III Wettyna (1680–1691) i pozostałych władców sprzymierzonych w pokonaniu Turków pod murami cesarskiej stolicy. Wybijane wówczas, z inicjatywy otoczenia elektora saksońskiego, medale przeznaczone były dla odbiorcy wewnętrznego (saksońskiego) oraz zagranicznego (europejskiego). Jak się wydaje, dzieło medalierskie opisywane w niniejszym artykule dedykowano właśnie odbiorcy wewnętrznemu, ściślej zaś poddanym elektora saksońskiego. Za powyższą hipotezą przemawia zarówno przekaz, jak i szczegóły kompozycji awersu i rewersu przybliżone w dalszej części pracy. Propagandziści sascy po 12 września 1683 roku konsekwentnie usiłowali przekonać ówczesnego odbiorcę, iż odniesiony sukces militarny należy

² A. Czołowski, *Ikonografia wojenna Jana III*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, T. II: 1930, z. 2, s. 265–266; J. Ruszczycówna, *Ikonografia Jana III Sobieskiego. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, T. XXVI: 1982, s. 209–307; M. Górka, *Medalierski wizerunek Jana III Sobieskiego*, w: *Primus inter pares. Pierwszy wśród równych, czyli opowieść o królu Janie III*, red. D. Walawender-Musz, Warszawa 2013, s. 66–90; H. Widacka, *Lew Lechistanu. Jan III Sobieski w grafice*, Warszawa 2010.

³ Tę samą metodę badawczą wykorzystano w pracy doktorskiej autora artykułu: J.G. Rokita, *Medalierstwo w służbie dworu królewskiego Sobieskich. Funkcje propagandowe medali z lat 1673–1697*, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Christine Moisan-Jablonski, Warszawa 2018, mps, Biblioteka Uniwersyteku Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

zawdzięczać niezłomnej woli i zabiegom dyplomatycznym Jana Jerzego III Wettyna. Osiągnięciu tego celu służyły również inne medale⁴.

Podstawowym celem niniejszego artykułu jest przybliżenie wzmiankowanej pracy medalierskiej, próba odpowiedzi na pytanie, jakie funkcje propagandowe miała spełniać, oraz jej analiza ikonograficzna w zestawieniu z wybranymi przykładami medalierstwa, grafiki.

Analiza medalu

Pierwszy medal poświęcony propagowaniu udziału w walkach z Turkami również innych władców potęg sprzymierzonych, autorstwa anonimowego medaliera, pochodzi z 1683 roku⁵.

⁴ Przykładowo wystarczy w tym miejscu wymienić medal autorstwa Martina Heinricha Omeisa z 1683 r. Awers wypełnia w całości podobizna głowy elektora saskiego w hełmie z pióropuszem wetkniętym w środek, maskaronem na przodzie, niezidentyfikowanym wyobrażeniem zwierzęcym: sfinksem (?) na szczycie oraz powtarzającymi się wiciami roślinnymi. Napis otokowy: SAXONICUS EN MARS nawiązuje do popularnej wśród europejskiej elity mody na porównywanie własnych osiągnięć militarnych do niezwykłych czynów przypisywanych starożytnym herosom i bogom. Na rewersie artysta sporządził wizerunek Famy, tyle że w pozycji stojącej. Skrzydlata niewiasta, ubrana w szatę wierzchnią okrywającą część ciała poniżej piersi, w prawym ręku ścisła wieniec, zapewne laurowy, w lewym zaś dzierży trąbę. Poniżej, pod stopami Famy leżą militaria, zapewne tureckie, chorągwie, sajdak ze strzałami, oktagonalna tarcza ozdobiona na powierzchni zapewne głową zwierzęcą, pochwa miecza lub szabli, topór (?) oraz inne niezidentyfikowane akcesoria wojenne. Napis otokowy brzmi następująco: HIC FAUSTE PRIM. IN HOSTES IRRUIT, medal wystawiony na aukcji antykwiariatu „Gerhard Hirsch Nachfolger” (Monachium), 27 września 2013 r. (aukcja nr 294, kat. nr 4042). Medal posiada również trzy odmiany: 1. medal wystawiony na aukcji antykwiariatu „Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG” (Osnabrück), 14 marca 2011 r. (aukcja 289, kat. nr 1678); 2. medal wystawiony na aukcji antykwiariatu „Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG” (Osnabrück), 21 czerwca 2011 r. (aukcja 189, kat. nr 1992); 3. medal wystawiony na aukcji antykwiariatu „Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG” (Osnabrück), 14 marca 2017 r. (aukcja 289, kat. nr 1677). Zachowały się również dwa inne medale, autorstwa anonimowych artystów, wykonane w 1683 r., których awersy są identyczne. Inaczej jednak prezentują się przedstawienia na rewersach. Na odwrocie pierwszego numizmatu umieszczono inskrypcję upamiętniającą udział Jana Jerzego III w zmaganiach pod Wiedniem. Rewers drugiego zaś zdominowało wyobrażenie nakrytego obrusem stołu ze spoczywającymi na nim przedmiotami: hełmem rycerskim z pióropuszem i koroną elektorską (na poduszkach) oraz dwoma skrzyżowanymi mieczami, opatrzone inskrypcją: AD UTRUMQUE, medale wystawione na aukcjach antykwiariatów: „Leipziger Münzhandlung und Auktion Heidrun Höhn” (Lipsk), „Gerhard Hirsch Nachfolger” (Monachium), 19 kwietnia 2013 i 14 lutego 2014 r. (aukcja nr 77, kat. nr 2242, aukcja nr 297, kat. nr 3323).

⁵ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 16436 NPO; własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji antykwiariatu numizmatycznego „Dr. Busso Peus Nachfolger” (Frankfurt n. Menem), 31 października 2013 r. (aukcja nr 411, kat. nr 1751); F. Bentkowski, *Spis medalów polskich lub z dziejami krainy polskiej stycznych, w gabinecie Król. Alex. Uniwersytetu w Warszawie znajdujących się, tudzież ze zbiorów i pism rozmaitych lub podań zebrany i porządkiem lat ułożony*, Warszawa 1830, poz. 248; E. Raczyński, *Gabinet Medalów Polskich oraz tych które się dziejów Polski tyczą począwszy od najważniejszych aż do końca panowania Jana III (1513–1696)*, t. I–II, Wrocław 1838, t. II, poz. 238; E. Hutten-Czapski, *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises du comte E. Hutten-Czapski*, t. I–V, St. Petersburg – Cracovie 1871–1916, poz. 5946; A. Hirsch, *Die Medaillen auf den Entsatz Wiens 1683*, Troppau 1883, poz. 103; W. Bartynowski, *Teki Bartynowskiego: Medale z czasów Jana III*, [b.m.d.w.], poz. I.G. 18317, I.G. 18318, I.G. 18319; *Chwała i sława Jana III...*, s. 217–218, kat. nr 196; M. Stahr, *Medale polskie i z Polską związane od XVI do XVIII wieku*, Poznań 2008, s. 102, poz. 115. Edward Raczyński, w pracy *Gabinet Medalów Polskich...* [Wrocław 1838], uwzględnił ponadto odmianę powyższego medalu. Wyobrażona na awersie scena pozostaje bez zmian.

Medal z okazji zwycięstwa wiedeńskiego przedstawiający nierealistyczną scenę symbolicznego starcia Jana III Sobieskiego, nieznanego z imienia i nazwiska rajtara z wielkim wezyrem Kara Mustafą, wybity na zlecenie dysponenta zagranicznego (cesarskiego?), nieznanemu medalier, 1683, srebro, śr. 48 mm, bity, jednostronny.

Przedmiot wystawiony na aukcji antykwariatu numizmatycznego „Dr. Busso Peus Nachfolger” (Frankfurt n. Menem), 31 października 2013 r. (aukcja nr 411, kat. nr 1751).

Źródło: <http://www.acsearch.info/search.html?id=1735845> [dostęp: 27.02.2017].

Na awersie zaprezentowano symboliczną scenę z nierealistyczną potyczką konną pomiędzy nieznanym z imienia i nazwiska rajtarem, królem Janem III Sobieskim a Kara Mustafą⁶. Polski monarcha przywdział żupan zapinany na guzy z pętlcami oraz kołpak. Rajtar ma na sobie

---

Inaczej prezentuje się jedynie napis otokowy: POLONIA BELLAT, STAREMBERG VINCIT, GR[and] VESIR SVCVMBIT (Polska walczy, Starhemberg zwycięża, Wielki Wezyr pokonany). Medal nie posiada kompozycji rewersu, por.: E. Raczyński, op.cit., t. II, poz. 237.

⁶ Ubiór monarchy biorącego udział w odsieczy wiedeńskiej znany jest dzięki opisowi zamieszczonemu w publikacji Wespazjana Kochowskiego, *Comenarius bellii adversum Turcas ad Viennam et in Hungaria anno Christi 1683...* [b.m.d.w.]. Monarcha przystępujący do ataku miał na sobie biały jedwabny żupan oraz błękitną sajanę. Późniejsze medalierskie, malarskie i graficzne portrety panującego, choć niejednokrotnie cechowały się wysokim poziomem i dbałością o szczegóły, nie oddawały wiernie stanu rzeczywistego, por.: K. Targosz, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Warszawa 2012, s. 143. Potyczkę między przedstawicielami armii sojuszniczej a wielkim wezyrem odtworzył również autor innego medalu, z ok. 1687 r., który należy uznać za zmodyfikowaną replikę odmiany omawianego dzieła sztuki. Powyższy numizmat pod względem kunsztu wykonania ustępuje jednak oryginałowi. Zawiera również zmienioną inskrypcję: POLONIA BELLAT, STAREMBERG VINCIT, GR[and] VESIR SVCVMBIT. Rewers tego medalu, zaopatrzonego w widoki trzynastu miast wyzwolonych przez wojska sprzymierzonych, upamiętnia późniejsze sukcesy armii austriackiej, po 12 września 1683 r., por.: *Chwała i sława Jana III...*, s. 217–218, kat. nr 196.

strój typowy dla formacji, w której służył: kapelusz z pióropuszem, stalowy kirys z naramiennikami folgowymi, poprzecznymi z dekoracyjnym motywem kropek w przerwach między folgami oraz kolet, tzw. rajtrok – długi kaftan lub płaszcz sięgający do kolan, do którego dodatkiem jest koronkowy żabot na wysokości szyi. Widziany od tyłu wezyr ubrany jest w długą szatę wierzchnią spiętą w pasie sznurem lub paskiem wykonanym z podobnego materiału oraz turban, który to strój nie odbiega od ówczesnych przykładów mody tureckiej. Szczególnie wyeksponowano męstwo i poświęcenie polskiego monarchy, o czym świadczy wyciągnięta przezeń szabla skierowana przeciwko Turkowi. Rajtar natomiast unieszkodliwia przeciwnika za pomocą broni palnej – pistoletu. Napis otokowy: POL[onia] BELLAT SAX[onia] VINCIT GR[and] VESIR SVCVMBIT (Polska walczy, Saksonia zwycięża, Wielki Wezyr pokonany) oraz data u dołu: 1683 wskazują na rzeczywisty rezultat wydarzeń wojennych rozgrywających się pod murami cesarskiej stolicy. Potrzeba podkreślenia obecności znakomitych osobistości, a zarazem suwerennych władców podczas starcia z przeciwnikiem wynikała w dużej mierze z oczekiwań nowożytnego odbiorcy, identyfikującego zwycięstwo wiedeńskie z niezwykleymi cechami charakteru nieodzownymi dla panujących, wykazanymi w praktyce na polu bitewnym. Również potęga turecka kojarzona była z postacią Kara Mustafy, którego ikonograficzne podobizny zarówno przed, jak i po 1683 roku rozpowszechniano za pośrednictwem grafiki europejskiej, w mniejszym zaś stopniu medalierstwa.

Punktem wyjścia dla podejmowanych tu rozważań nad ewentualnym pierwowzorem jest dzieło malarskie datowane na okres po 1683 roku⁷.

⁷ Historische Museum der Stadt Wien (obraz na ekspozycji stałej muzeum).

Kompozycja malarska umożliwiająca odbiorcy zapoznanie się z przebiegiem bitwy w obronie Wiednia oraz akcentująca zasługi oddane dla cesarskiej stolicy przez Jana III Sobieskiego i jego syna Jakuba Sobieskiego, Frans Geffels, po 1683 r., płótno, olej, wym. 50 x 30 cm, Wiedeń, Heeresgeschichtliches Museum, nr inw. 151.

Źródło: <http://www.art-prints-on-demand.com/a/geffels-franz/battle-at-the-kahlenberg.html> [dostęp: 18.11.2020].

Jego twórcą był Frans Geffels, malarz na usługach dworu cesarskiego. Sportretował osobę Jana III Sobieskiego przy zachowaniu podobnych reguł upamiętniania wybitnych dowódców wojskowych, co autor kompozycji znajdującej się na drugiej stronie dzieła medalierskiego. Postać panującego, choć w zupełnie innym, zachodnioeuropejskim odzieniu, została uwieczniona (w prawym profilu) na podobnie wspiętym wierzchowcu przemieszczającym się w prawo oraz z akcesorium wojennym – szablą polską. Inne pozostaje natomiast położenie szabli – tego nieodłącznego atrybutu wojennego Sarmatów, ściskanego co prawda w prawej ręce, lecz wyprostowanej w łokciu, nie zaś uniesionej do góry. Odzienie monarsze stanowi czerwona sukmana, grawerowana zbroja płytowa z zawieszonym orderem Złotego Runa, gronostajowe nakrycie, hełm z koroną *aperta* i przymocowanym czerwonym pióropuszem oraz wysokie buty. Analogiczna do przedstawionej na medalu jest natomiast uprzęż końska. Zwracają uwagę zwłaszcza torba przypięta z boku, na wysokości królewskiego, wyprostowanego, nie zaś zgiętego, kolana, a także królewskie siedzisko – dekorowana tkanina z frędzlami, narzucona na grzbiet wierzchowca. Geffels utrwalił również wizerunki trzech innych kawalerzystów austriackich. Dwaj pierwsi odziani w kapelusze i żaboty oraz elementy zbroi płytowej:

kirysy, opachy, nałokcice i zarękawia, zaabsorbowani są walką z żołnierzami osmańskimi (w sięgających za kolana czerwonych szatach z krótkimi rękawami, spiętych czarnym pasem i zapinanych na guzy, szatach spodnich z długimi rękawami oraz spodniach i krótkich czerwonych butach), upadającymi wprost pod kopyta królewskiego wierzchowca. Rajtarzy zadają śmierć nieprzyjacielowi szablami. Tę broń dzierży w lewej ręce drugi z przedstawionych kawalerzystów. Trzeci, w podobnym stroju (kapeluszu, stalowym kirysie, lecz bez osłony kończyn górnych oraz szacie spodniej z długimi rękawami z kołnierzem wyszywanym od spodu czerwonym materiałem i szablą trzymaną w lewym ręku), podąża w stronę dwóch dostojników tureckich na koniach, unoszących własne znaki wojskowe⁸.

Niewykluczone również, iż medalier podczas przygotowania do realizacji zamówienia inspirował się częściowo jedną z serii dziewięciu rycin z 1683 roku, autorstwa Romeyna de Hooghe, wydanych przez Nicolasa Visschera w Amsterdamie i umożliwiających poznanie poszczególnych, najbardziej spektakularnych epizodów odsieczy wiedeńskiej. Rycina (w technice akwaforty) została określona błędnie przez samego autora jako moment przejęcia wielkiego sztandaru⁹.

⁸ Analizując kostiumy wspomnianych notabli, trzeba wyróżnić wysokie turbany ze szkofiami, orientalne, przylegające do ciała szaty wierzchnie z krótkimi rękawami (bądź bez nich), zapinane na guzy i długie spodnie. Do postaci uczestniczących w zmaganiach i ukazanych na obrazie należy zaliczyć także zastępy pikinierów wyposażonych w piki i chorągwie, muszkietierów z muszkietami oraz łuczników z lukami i tarczami, a także artylerzystów strzelających z dział i kawalerzystów (kirasjerów i rajtarów) nacierających na wroga. Nie sposób zaś doszukać się na awersie medalu wizerunku Jakuba Sobieskiego oraz żołnierzy sprzymierzonych, których postacie malarz utrwalił ze wszystkimi niezbędnymi szczegółami.

⁹ Muzeum Narodowe w Krakowie, Zbiory Czartoryskich, nr inw. R. 7013; J.I. Kraszewski, *Catalouge d'une Collection Iconographique Polonaise*, Dresden 1865, s. 123; *Katalog der historischen Ausstellung der Stadt*, Wien 1883, s. 29, poz. 92; A. Czołowski, op. cit., Warszawa 1930, s. 1–56, poz. 26; Cz. Chowaniec, *Sobieski. Roi de Pologne d'après les estampes de l'époque*, Paris 1933, s. 35, poz. 66; *Katalog wystawy jubileuszowej zabytków z czasów króla Stefana i Jana III w czterechsetlecie urodzin Stefana Batorego i dwieście pięćdziesięciolecie odsieczy wiedeńskiej*, Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum Narodowe, Warszawa 1933, s. 144; E. Fiszer, D. Wrotnowska, *Catalouge des estampes. Bibliothèque Polonaise de Paris*, Paris 1949, cz. 2, t. 2, poz. 10; A. Treiderowa, *Tematyka polska w twórczości Romeyna de Hooghe'a*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, T. VI: 1960, s. 37, 44, poz. 17, fig. 7; G. Dürriegl, *Wien 1683. Die zweite Türken-belagerung*, Wien – Köln – Graz 1981, fig. 20; J. Wimmer, *Wieden 1683. Dzieje kampanii i bitwy*, Warszawa 1983, fig. 41; *Chwała i sława Jana III...*, s. 183, poz. 113, fig. 61; H. Widacka, *Jan III Sobieski w grafice XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1987, s. 77–78, poz. 49, fig. 43; *Odsiecz wiedeńska...*, t. I, s. 237, kat. nr 363; H. Widacka, *Lew Lechistanu...*, s. 342–343.

Rycina „Zdobycie chorągwi wielkiego wezyra [sic!] i ostateczny pogrom Turków”, Romeyn de Hooghe (rytownik), Nicolas Visscher (wydawca), Amsterdam, 1683 (następne wydanie: 1684), akwaforta, sygn. (w obrębie kompozycji), wym. 16,5 x 20 cm, reprodukcja, H. Widacka, „Lew Lechistanu”, Warszawa 2010, s. 340–341.

Dzieło holenderskiego rytownika było w późniejszych latach wielokrotnie kopiowane i przerabiane, m.in. przez Johanna Jacoba Vogla (w 1683 oraz 1684 roku)¹⁰ czy Jacoba Petersa (po 1683 roku)¹¹. Musiało więc być dostatecznie znane zarówno w Rzeczypospolitej, jak i w całej Europie. W centrum kompozycji artysta zaplanował miejsce na postać Jana III Sobieskiego w stroju koronacyjnym, siedzącego na koniu. Na ubiór władcy składa się gronostajowy płaszcz spoczywający na zbroi królewskiej, a także kołpak, na który nałożona jest królewska korona. Interesujące są gesty rąk panującego mierzącego szablą (w prawej ręce królewskiej) w tureckiego *spahisa* (w szacie spodniej, zbroi karacenowej i turbanie), którego ściąga z konia za pomocą lewej dłoni. Na rewersie czynność powyższa przypadła niemieckiemu rajtarowi, przy pokonywaniu wroga korzystającemu nie z broni białej, a pistoletu. Turek na rycinie de Hooghe także w prawym ręku dzierży szablę. W dolnej części ryciny, poniżej konnego wizerunku Sobieskiego, można zauważyć

¹⁰ Muzeum Narodowe w Krakowie, Zbiory Czartoryskich, nr inw. R.6980; Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 96393; H. Widacka, *Jan III Sobieski...*, s. 84, poz. 60; H. Widacka, *Lew Lechistanu...*, s. 344–345.

¹¹ Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 17455; H. Widacka, *Jan III Sobieski...*, s. 81, poz. 55, il. 44; H. Widacka, *Lew Lechistanu...*, s. 342–342.

żołnierza tureckiego zsuwającego się z wierzchowca z pióropuszem na głowie, a także ciała poległych¹².

Przykładem twórczej modyfikacji (z pominięciem wielu szczegółów) wspomnianej ryciny jest obraz nieznanego malarza holenderskiego, pochodzący z końca XVII wieku¹³.

*Kompozycja malarska „Bitwa pod Wiedniem (12 września 1683 r.)”,
nieokreślony malarz, Holandia, koniec XVII w., płótno, olej, wym. 93,5 x 156,5 cm,
reprodukcja, „Odsiecz wiedeńska...”, kat. nr 364, il. 242.*

Przechwycenie buńczuka i uśmiercenie Turka (w turbanie i orientalnej szacie ze złożonymi aplikacjami na obydwu ramionach) stało się udziałem nieznanego bliżej kawalerzysty w stroju cudzoziemskim (widoczny jedynie rajtarski kapelusz i fragment lewego rękawa), godzącego w przeciwnika z broni palnej. Postać Jana III Sobieskiego, którą artysta-malarz sportretował w kompletnej zbroi zachodnioeuropejskiej: płytowym pancerzu, centkowanej skórze drapieznika na plecach i hełmie z pióropuszem w pobliżu rozgrywającej się potyczki – nie odgrywa w opisywanych wydarzeniach wojennych większej roli. Poniżej, na ziemi leży martwy Turek. Drugi Turek w pełnym rynsztunku: szacie orientalnej, turbanie i wraz z dobytą szablą, upada z konia. Obok

¹² Na drugim planie przybliżono przebieg zwycięskiej walki żołnierzy polskich o buńczuk (zamiast o tytułową wielką chorągiew), skutecznie odbierany z rąk przeciwnika przez rajtara i kirasjera (?).

¹³ Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, nr inw. 2149; T. Mańkowski, *Malarstwo na dworze Jana III Sobieskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. XII: 1950, nr 1–4, s. 201–288; *Odsiecz wiedeńska...*, t. I, s. 238, kat. nr 364.

malarz zarejestrował na płótnie ostatnie chwile wyznawcy islamu zabijanego przez jednego ze sprzymierzonych¹⁴.

Tematyka działań prowadzonych w ramach Świętej Ligi zdominowała również przesłanie kolejnego medalu nieznanego twórcy, z ok. 1687 roku¹⁵.

Medal upamiętniający zwycięstwo wiedeńskie i oswobodzenie trzynastu miast węgierskich (przyłączonych następnie do Świętego Cesarstwa Rzymskiego) w wyniku działań zbrojnych prowadzonych przez państwa europejskie w ramach Świętej Ligi w latach 1683–1687, emitowany z inicjatywy dysponenta zagranicznego (Ernesta Rüdiger Starhemberga?), nieznanego medalier, ok. 1687 r., brąz, śr. 48 mm (odlew), reprodukcja, E. Raczyński, „Gabinet medalów polskich”, Wrocław 1838, t. II, poz. 237, Warszawa, Muzeum Narodowe, nr inw. MNW 16436 NPO.

Źródło: <http://gabinetmedalow.m4n.pl/data.php?data=237> [dostęp: 27.02.2017].

¹⁴ Na drugim planie, w głębi oraz wokół głównych bohaterów kompozycji malarskiej ukazano przesłonięte przez dym wydobywający się w wyniku pożaru masy wojsk sojusznicznych i nieprzyjacielskich: konnicy i piechoty toczących ze sobą zaciekle boje. W oddali zaś, po prawej stronie rozciąga się panorama cesarskiej stolicy z wieżą katedry św. Szczepana.

¹⁵ Muzeum Narodowe w Krakowie (zbiory E. Hutten-Czapskiego), nr inw. VII-Md-495; Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. 16436 NPO; własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji domu „H.D. Rauch GmbH” (Wiedeń), 13 maja 2009 r. (aukcja nr 84, kat. nr 1884); F. Bentkowski, *Spis medalów polskich...*, poz. 248; E. Raczyński, *Gabinet medalów polskich...*, t. II, poz. 237; E. Hutten-Czapski, *Catalogue de la collection...*, poz. 5946; A. Hirsch, op. cit., poz. 102; W. Bartynowski, op. cit., poz. I.G. 18317, I.G. 18318, I.G. 18319; *Krieg und Frieden in der Medaille und in der Gedenkmünze. Auktionen Gaetgens*, Heidelberg 1958, poz. 103; *Chwała i sława Jana III...*, s. 231, kat. nr 222; *Odsiecz wiedeńska...*, t. I, s. 246, kat. nr 394; M. Stahr, *Medale polskie...*, s. 102, poz. 114. Rok wybitcia medalu: MD-CLXXXVIII uwzględniono na rewersie.

Kompozycję awersu numizmatu powtórzono z pierwszej strony wcześniejszego medalu anonimowego twórcy z 1683 roku. Zmodyfikowano jednak częściowo treść inskrypcji otokowej: POLONIA BELLAT, STAREMBERG VINCIT, GR[and] VESIR SVCVMBIT (Polska walczy, Starhemberg zwycięża, Wielki Wezyr pokonany), wzmiankującej również o udziale cywilnego komendanta miasta w zmaganiach zbrojnych pod murami Wiednia. Przypisanie zwycięstwa wiedeńskiego Ernestowi Rüdigerowi Starhembergowi miało zapewne spowodować po raz kolejny pomniejszenie zasług polskiego monarchy. Mogło być jednak także usprawiedliwione nieobecnością podczas oblężenia cesarza Leopolda I, ukrywającego się w Linzu. Nie można jednak zapominać o bohaterstwie i determinacji wiedeńczyków, którzy przez dwa miesiące odpierali kolejne ataki tureckie.

Rewers medalu dotyczy sukcesów militarnych z lat 1683–1687 odniesionych w następstwie wiktorii wiedeńskiej, częściowo również dzięki zaangażowaniu Sobieskiego. W trzynastu owalnych rezerwach odwzorowano plany następujących miast węgierskich: Ostrzyhom (*Gran*), Buda (*Ofen*), Szolnok (*Zolnok*), Virovitica (*Verovitz*), Novigrad (*Novigrad*), Preszów (*Eperies*), Użhorod (*Ungwar*), Nowe Zamki (*Neuhausel*), Tokaj (*Tokay*), Sarvaš (*Saravas*), Koszyce (*Kaschau*), Szegedin (*Segedin*), Pécs (*Fünfkirch*). Głównym zamierzeniem artysty było umożliwienie cesarskim poddanym zapoznania się z najnowszymi nabytkami terytorialnymi¹⁶.

Nie tylko obiektywne trudności techniczne, lecz również osobiste wymagania dysponenta i odbiorcy zadecydowały o określonym wyglądzie kompozycji pojawiających się na medalach z tego okresu. Podpisane wyobrażenia samych twierdz czy metropolii, które ze względu na kluczowe położenie geograficzne odgrywały istotną rolę, musiały wywoływać odpowiednią reakcję u oglądającego. Ich ponowna aneksja do Świętego Cesarstwa Rzymskiego miała również znaczenie symboliczne i propagandowe.

¹⁶ Na temat konsekwencji zwycięstwa z 12 września 1683 r. dla mieszkańców kontynentu europejskiego, zwłaszcza zaś Świętego Cesarstwa Rzymskiego, pisali historycy zagraniczni (niemieccy i angielscy): W. Hummelberger, *Der Dreißigjährige Krieg und seine Heerführer*, w: *Unser Heer 300 Jahre Österreichisches Soldatentum in Krieg und Frieden*, H. Furlinger (hrsg.), Wien – München – Zürich 1963, s. 1–48; G. Treasure, *The making of modern Europe (1648–1780)*, London 1985; E. Trost, *Prinz Eugen von Savoyen*, Wien – München 1985; R. Barsch-Ritter, *Österreich auf allen Meeren. Geschichte der K. (u.) K. Marine 1382 bis 1918*, Graz – Wien – Köln 2000; M. Sicker, *The Islamic world in decline*, London 2001; R. Schmitt, P. Strasser, *Rot-weiß-rote Schicksalstage. Entscheidungsschlachten um Österreich*, St. Pölten – Wien – Linz 2004.

Zapoczątkowany wkrótce po 12 września 1683 roku zwyczaj obrazowania sukcesów militarnych sprzymierzonych z powodzeniem kontynuowali inni artyści realizujący zlecenia dysponentów zagranicznych. Część oswobodzonych miejscowości ukazanych na drugiej stronie poprzedniego numizmatu zaprezentowano dwa lata wcześniej – ok. 1685 roku, na medalu autorstwa Lazara Gottlieba Lauffera¹⁷.

Medal uświetniający zbrojne zajęcie przez armię austriacką kolejnych dziesięciu miast i twierdz należących do Turków, wykonany na polecenie dysponenta cesarskiego, Lazar Gottlieb Lauffer, Norymberga, ok. 1685 r., srebro, śr. 40 mm. Własność prywatna.

Przedmiot wystawiony na aukcji antykwariatu „Dr. Busso Peus Nachfolger”

(Frankfurt n. Menem), 5 listopada 2008 (aukcja nr 397, kat. nr 3551).

Źródło: <http://www.acsearch.info/search.html?id=538308> [dostęp: 27.02.2017].

Krażek rewersu wypełniają miniaturowe plany i rysunki miast oraz twierdz, ujęte w owalne, połączone ze sobą medaliony. Można odczytać następujące nazwy: Ostrzyhom (*Gran*), Szolnok (*Solnock*), Sarvaš (*Sarravas*), Virovitica (*Verovitiza*), Užhorod (*Ungwar*), Nowe Zamki (*Neuhäusel*), Koszyce (*Caschau*), Tokay (*Tockay*), Novigrad (*Novigrad*), Preszów (*Eperies*). Inskrypcję wpisaną w środek krążka: VERMEHRER DES REIHS 1685 poświęcono żołnierzom armii austriackiej.

¹⁷ Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji antykwariatu „Dr. Busso Peus Nachfolger” (Frankfurt n. Menem), 5 listopada 2008 r. (aukcja nr 397, kat. nr 3551).

Hautsch (Havtch) i Lauffer w 1686 roku wybili kolejny medal z zestawionymi wspólnie podobiznami zdobywczy terytorialnych sporządzonymi na podstawie planów wojskowych jak i rycin ilustracyjnych¹⁸.

Medal stanowiący właściwą oprawę dla kolejnych sukcesów militarnych sprzymierzonych odzyskujących kontrolę nad obszarami (ośrodkami miejskimi i twierdzami) stanowiącymi niegdyś integralną część Świętego Cesarstwa Rzymskiego, wybity na zlecenie dysponenta cesarskiego, Georg Havtch, Lazar Gottlieb Lauffer, Norymberga, 1686 r., srebro, śr. 40 mm, bity. Przedmiot wystawiony na aukcji domu „H.D. Rauch GmbH” (Wiedeń), 8 grudnia 2010 r. (aukcja nr 87, kat. nr 2036).

Źródło: <http://www.acsearch.info/search.html?id=905746> [dostęp: 27.02.2017].

Każdą z miejscowości opatrzone inskrypcją. Buda (OFEN, PEST), Hatwan (HATVAN), Szegedin (SEGEDIN), Pécs (FÜNF KIRCHEN), Simontornya (SIMONTORNA), Kaposvár (KAPOSWAR), Kalocsa (COLOZA), Siklós (SIRLOS), Osijek (ESSECKER BRÜCKEN). Przedstawienie Budy (w górnej części rewersu) zwieńczono koroną cesarską ze wstęgami zawierającymi zatarty napis¹⁹. Pomiedzy medalionami uwieczniono liście akantu. Autorzy skopiowali ponadto inskrypcję z centrum rewersu poprzedniego medalu, dodając jedynie aktualną datę²⁰.

¹⁸ Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji domu „H.D. Rauch GmbH” (Wiedeń), 8 grudnia 2010 r. (aukcja nr 87, kat. nr 2036); A. Hess, *Verzeichniss verkäuflicher Münzen aus der fürstlich Montenuovo'schen Münzsammlung*, Frankfurt am Main 1881–1883, poz. 1027; *Krieg und Frieden*, poz. 309; H.J. Erlanger, *Nürnberger Medaillen 1806–1981*, bd. 1–2, Nürnberg 1985, poz. 2503.

¹⁹ Dawną stolicę Węgier opanowano 2 września 1686 r.

²⁰ Omawiana praca posiada identyczny awers jak w przypadku poprzedniego medalu.

Następny z medali reprezentujący podobną tematykę, przypisywany Hansowi Jacobowi Wolrabowi (?), pochodzi z 1686 roku²¹.

*Medal umożliwiający odbiorcy zapoznanie się z najnowszymi nabytkami terytorialnymi włączonymi w obręb Świętego Cesarstwa Rzymskiego w konsekwencji zakończonej powodzeniem kampanii wojennej prowadzonej w latach 1684–1686, emitowany z inicjatywy dysponenta cesarskiego, Hans Jacob Wolrab (?), Norymberga, 1686 r., srebro (złoto), śr. 48 mm, bity. Przedmiot wystawiony na aukcji domu „Nudelman Numismatica” (Budapeszt), 29 września 2013 r. (aukcja nr 13, kat. nr 338).
Źródło: <https://www.acsearch.info/search.html?id=1701263> [dostęp: 27.02.2017].*

Kompozycja na drugiej stronie mogła posłużyć twórcy medalu z 1687 roku jako źródło inspiracji. Medalier odwzorował zarówno sylwetki miast, jak i elementy dekoracyjne w postaci skrzydlatych puttów z szarfami, dzierżących promieniującą koronę *clausa* i odwrócony półksiężyc (w dolnej części). Wizerunki trzynastu miast węgierskich, połączone sznurem, naśladują odciski pieczęci używanych w celach legitymizacji dokumentów o charakterze politycznym: Buda (*Ofen*), Ostrzyhom (*Gran*), Szolnok (*Zolnar*), Preszów (*Eperies*), Virovitica (*Vorovitz*), Novigrad (*Novigrad*), Užhorod (*Ungwar*), Nowe Zamki (*Neuhausel*), Tokaj (*Tokay*), Sarvaš (*Saravas*), Koszyce (*Kaschau*), Szegedin (*Szeged*), Pécs (*Fünfkirchen*).

²¹ Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji domu „Nudelman Numismatica” (Budapeszt), 29 września 2013 r. (aukcja nr 13, kat. nr 338); Hess 1881–1883, poz. 1028; Ö. Gohl, *A magyar bányapénzek*, w: *Numizmatikai Közlöny*, t. 18–19, Budapest 1919–1920, s. 1–33, poz. 95.

Ciekawy jest także dwuczęściowy napis: REUNIO – IUSTISSIMA umieszczony na obydwu półkolach w środkowej części rewersu. Zgodnie z intencją jego autora fakt restytucji ziem zamieszkanym w większości przez ludność przyznającą się do praktykowania wiary katolickiej oraz pozostającą niegdyś pod auspicjami aktualnie panującego następcy tronu w Wiedniu powinno się rozpatrywać w kontekście sprawiedliwości dziejowej. Termin *reunion* należy tłumaczyć jako zjednoczenie, nie zaś jako podbicie, czyli siłowe włączenie w granice danego mocarstwa. Oglądającemu przypominano więc o konkretnych korzyściach wynikających z odparcia Turków z obszarów Świętego Cesarstwa Rzymskiego, zachęcając tym samym do finansowego, wojskowego bądź jedynie moralnego poparcia kolejnych akcji wojskowych w ramach Świętej Ligi.

Podsumowanie

Analizując dotychczasową spuściznę ikonograficzną dotyczącą zmagañ wojennych podczas batalii wiedeńskiej należy zauważyć, iż istnieje kilka przykładów dzieł sztuki wykazujących podobieństwo do awersu medalu autorstwa nieznanego medaliera z 1683 roku. Niestety żadnego z nich (powstałych w 1683 roku lub wcześniej) nie można zakwalifikować jako bezpośrednie źródło inspiracji dla medaliera. Niemniej przyjmując, iż istnieje pewien związek pomiędzy ryciną *Zdobycie chorągwi wielkiego wezyra (sic!) i ostateczny pogrom Turków* autorstwa Romeyna de Hooghe a awersem wzmiankowanego medalu, można zauważyć pewne istotne różnice w propagowaniu wizji artystycznej zwycięstwa wiedeńskiego przez dysponenta królewskiego (Jana III Sobieskiego) oraz zapewne saskiego (Jana Jerzego III). Dla de Hooghe, pracującego na zlecenie dworu królewskiego, najważniejsze było uwiecznienie na rycinie Jana III Sobieskiego jako głównego pogromcy Turków. Na kompozycji medalierskiej zaś postać Jana III Sobieskiego ma istotne, choć drugorzędne znaczenie. Najważniejszy wydaje się być bowiem nieznanый rajtar mierzący z broni palnej w kierunku Turka. Potwierdzeniem wzmiankowanej hierarchii postaci ukazanych na awersie medalu jest sama inskrypcja otokowa awersu: POL[onia] BELLAT SAX[onia] VINCIT GR[and] VE-SIR SVCVMBIT. Natomiast medalier działający z polecenia dysponenta wywodzącego się z otoczenia cesarskiego, być może samego Ernesta Rüdiger Starhemberga, umiejętnie zmodyfikował dotychczasowy wzorzec gloryfikacji uczestników batalii wiedeńskiej oraz samą inskrypcję, która odtąd wychwalać miała bohaterskiego komendanta Wiednia. Autor

artykułu nie poprzestał jedynie na opisie wcześniejszych dzieł sztuki, lecz również przeanalizował prace późniejsze, na których ostateczny kształt programu artystycznego wpływ miał medal wiedeński z 1683 roku.

Kompozycja artystyczna awersu medalu nieznanego twórcy z ok. 1687 roku, nawiązująca do wydarzeń z 12 września 1683 roku, stała się jedynie pretekstem do przedstawienia we właściwym świetle zdobyczy militarnych Świętego Cesarstwa Rzymskiego z lat 1683–1687. Powyższe okoliczności jednoznacznie wskazują, iż pomysł emisji medalu nie powstał na terenie ówczesnej Rzeczypospolitej. Niewątpliwie jednak odnalezione i opisane przez autora niniejszego artykułu przykłady dzieł sztuki (grafiki, malarstwa i medalierstwa) dowodzą, iż w latach 80. XVII wieku bardzo często powracano do dobrze znanych wzorców utrwalania w ikonografii wysiłku militarnego władców państw chrześcijańskich, nierzadko twórczo je przy tym modyfikując. Jedyne elementy pozostający niezmiennymi to oczywiście postać Turka pokonywanego przez sprzymierzonych.

Summary

Iconographic Remarks on the Medal from 1683 Commemorating the Viennese Victory by an Unknown Medalist

The article describes seven examples of works of art with iconographic links to the medal from 1686. This medal is part of the actions of European monarchs who, with the help of works of art, tried to claim victory over the Turks at the Battle of Vienna. The medal was made by an unknown artist. On the medal, the figure of King Jan III Sobieski is of secondary importance. Analyzing the iconography of the Vienna Battle, it should be noted that there are several examples of works of art showing similarity to the obverse of the 1683 medal. However, depending on the patron, the leading role of this or that monarch was shown. So, for example, assuming that there is a certain relationship between the engraving of *The Capture of the Grand Vizier's Banner (sic!) and the final defeat of the Turks*, by Romeyn de Hooghe with the medal from 1683, some important differences can be noticed in the propagation of the artistic vision of the Vienna's victory by the royal commissioners: Sobieski and probably the Saxon prince Jan Jerzy III. For de Hooghe, who was commissioned by the royal court, the most important thing was to immortalise Jan III Sobieski as the main triumphant of the Turks, but it was not for the author of the medal.

Słowa kluczowe: Jan III Sobieski, Wiedeń, bitwa, medalierstwo

Keywords: Jan III Sobieski, Vienna, battle, medallist art